ЛУҒАТ ТАРКИБИНИНГ АБСТРАКТ СЎЗЛАР БИЛАН УЗЛУКСИЗ БОЙИШ САБАБЛАРИ

М.ҲАКИМОВА

В статье рассматриваются причины непрерывного обогащения словарного состава языка абстрактными словами. Отмечается, что в развитых языках мира процесс пополнения абстрактной лексикой происходит намного активнее и продуктивнее, чем в языках с меньшим уровнем развития. Основным фактором данного явления представляется степень интеллектуального развития, одним из основных показателей которого, бесспорно, является абстрактное мышление.

The article discusses the reasons of permanent enriching the word stock of any language with words denoting abstract notions. It is pointed out that in the highly developed languages the process of enriching the word stock develops more actively and more productively than in the less developed languages. The main factor of this phenomena is the degree of intellectual development of the society and the level abstract thinking of its members.

Луғат таркиб тилнинг доимо ўзгариб турувчи, энг сезгир соҳаси бўлиб, унда тил эгаларининг ҳаётидаги барча ўзгаришлар, жумладан, ақлий салоҳиятининг ривожланиши, фикрлаш тараққиёти ҳам ўз аксини топади. Луғат таркиб янги ўрганилган реалликлар, кашф қилинган артефактлар номи билан бирга домий равишда абстракт сўзлар ҳисобига бойиб боради. Тил тарихига асосланиб айтиш мумкинки, тил тараққаётининг дастлабки даврларида луғат таркиб, асосан, конкрет сўзлардан ташкил топган бўлса, кейинчалик эса абстракт сўзлар билан бойиб борди.

«Тил тарихи инсоният абстракциялаш ва умумлаштириш фаолиятининг доимий ривожланишидан дарак беради. Ижтимоий тараққиёти нисбатан қуйироқ босқичда бўлган халқлар тилида сақланган хусусиятлар уларнинг абстракциялаш ва умумлаштириш фаолияти замонавий инсонларникидан фарқ қилишидан далолат беради»[1.151]. Масалан, эскимос тилида абстракт сўзлар жуда кам бўлган ҳолда, муз ва қорнинг хар хил турларини номлаш учун қирққа яқин сўзлар мавжуд: *Aput* «ерда ётган қор», *qana* «ёғаётган қор», *piqsirpoq* «довул пайтидаги қор», *qimuqsuq* «қор уюми» тушунчалари учун қўлланади [2.73].

Эвенклар тилида «мавсум» умумий тушунчасини ифодаловчи сўз мавжуд бўлмагани ҳолда унинг хусусий кўринишларини номловчи бир қанча сўзлар бор. Масалан, *хугдарпи* «яхши ов мавсуми», *хогдарпи* «қалин бўлмаган қор мавсуми», *иркин* «буғуларнинг тери ва шох ташлаш мавсуми», *хунмиласани* «чивин мавсуми», *халгалашани* «биринчи кузги қор мавсуми» каби [3.15].

Филиппиндаги хануноо тилида гуруч турларини номловчи тўққиз юзга яқин сўз мавжуд. Австралия тилларида эса «булут» тушунчасини ифодаловчи умумий сўз бўлмагани ҳолда унинг турлари бир нечта сўзлар ёрдамида ифодаланади [4.74].

Инглиз тадқиқотчиси Эйрнинг ёзишича, австралиялик аборигенлар тилида дарахт, балиқ, қуш каби тур номлари мавжуд эмас. Уларда фақат дарахт, балиқ, қушларнинг ҳар бир хили учун алоҳида номлар мавжуд. Янги Зеландиянинг Маори қабиласи ҳақида Леви Брюль шундай ёзади: «Улар эркак ва аёл дарахтларнинг муайян турларини номловчи бир қанча номларга эга. Улар ўсиш жараёнида баргларнинг ҳажми ўзгариши билан боғлиқ турли даврларидаги дарахтларни алоҳида номлар билан атайдилар. Улар яна, дарахт гулларининг махсус номларига, очилиб улгурмаган барг ва меваларнинг алоҳида номларига эга…» [1.152]

Юқоридаги тиллар таҳлилидан маълум бўладики, тил тараққиётининг дастлабки босқичида, сўзлар, асосан, тор ҳажмли конкрет тушунчаларни ифодалаган. Уларнинг луғат таркибида абстракт сўзлар мавжуд бўлмаган. Эйрнинг тадқиқотларига яна мурожаат қиладиган бўлсак, «Тасманияликларда ажратилган, абстракт (ажратилган) тушунчалар мавжуд эмас эди… Улар қаттиқ, тинч, қайноқ, совуқ, узун, қисқа, думалоқ каби тушунчаларни ажратиш қобилиятига эга эмас эдилар. Улар қаттиқ тушунчасини ифодалаш учун «тош каби», узун тушунчаси учун «узуноёқ», думалоқ тушунчаси учун «ой каби» бирикмаларини қўллашган» [1.153].

Инсоният белги ва муносабатларни ташувчисидан алоҳида тафаккур қилиш қобилиятига эга бўлиши билан тилда энг элементар абстракт сўзлар пайдо бўла бошлади. Булар, асосан, кундалик ҳаётдаги ҳодисалар ва доимий эҳтиёждаги предметларнинг муҳим белгиларини ажратиш билан ҳосил қилинган сўзлардир: *совуқ, иссиқ, қаттиқ, узун, қисқа* каби. Бу каби содда абстракцияларда ажратилган белги сезги органларимиз орқали идрок этиладики, совуқлик, иссиқлик, қаттиқлик тери орқали, узун-қисқалик белгилари эса кўз орқали билинади. Тараққиётнинг нисбатан кейинроқ босқичларида предметнинг белги ва муносабатлари алоҳида моҳият сифатида талқин қилиниши оқибатида фақат фикран англанадиган белгилар ажратилди ва абстракция даражаси юқори бўлган абстракт сўзлар шакллана бошлади: *ҳаёт, умр, ўлим, тезлик, нарх, ўлчов, бахт, қувонч, ғазаб, севги, муҳаббат* каби. Ҳозирги шиддатли ва тараққий этган замонавий ҳаётимизда кўплаб абстракт сўзлар неологизм

сифатида вужудга келмоқда ва янгилик бўёғини йўқотиб умумистеъмол лексикага айланиб бормоқда: *глобаллашув, ҳамжиҳатлик, маънавият, мафкура, ишбилармонлик, тадбиркорлик, мобиллик, тезкорлик.*

Шундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, тил тараққий этиб борган сари тор тушунчаларни ифодаловчи конкрет сўзлар сони тобора камайиб, абстракт сўзлар сони кўпайиб боради. Энг ривожланган тилларда абстракт сўзлар сони камроқ тараққий этган тилларга нисбатан кўпроқ бўлади. Ёки муайян тилда абстракт сўзларнинг кўплиги мазкур тил эгалари бўлган халқнинг чуқур салоҳиятга, юксак маънавиятга эга эканлигини кўрсатади.

Инсонларнинг оламни ва ўзини англаш жараёнларининг чуқурлашуви, жамиятда аҳлоқий меъёрларнинг, диний дунёқарашнинг вужудга келиши, этик, эстетик маданиятнинг шаклланиши тил луғат таркибига абстракт сўзларни олиб кирган бўлса, бу жараёнларнинг доимий давом этиши ва тадрижий тарзда мураккаблашуви лексиканинг узлуксиз тарзда абстракт сўзлар билан бойишига сабаб бўлади.

Демак, тил луғат таркибининг абстракт сўзлар билан бойиб боришига асосий сабаб инсон омили экан.

Инсон омилининг тилдаги аҳамияти ҳақида гапирганимизда, олам лисоний манзарасининг доимий ўзгариши, инсон онгининг маҳсули бўлган моҳиятларнинг тилда вужудга келиши каби масалалар ҳам назарда тутилади.

Ҳозирги кунга келиб олам лисоний манзарасининг замонавий жамият билан бир қаторда кескин ўзгаргани ҳеч кимга сир эмас. Бу эса инсон онгининг шиддатли тараққиёти билан боғлиқ. Тил инсониятнинг ташқи ва ички оламини қандай бўлса шундай акс эттиришга уринар экан, инсоннинг тажриба, малака, билимининг узлуксиз ошиши натижасида оламнинг лисоний манзараси ҳам тубдан ўзгарди. Унда инсоннинг оламни ва ўзини англаши, ўзлаштириши ва ўзгартириши билан боғлиқ барча янгиликлар акс этади. Борлиқни ўрганишда янги кашф қилинган реалликлар, инсоннинг турли фаолияти натижасида яратилган артефактлар, ақлий ва руҳий оламимизнинг такомиллашуви асосида онгда муайян когнитив структуралар шаклланади. Улар эса ўз навбатида тилда ўз номланишларига эга бўлади.

Сўнгги 20 йил ичида барча тиллар қатори ўзбек тилининг луғат таркиби ҳам сифат жиҳатдан ўзига хос неологизмлар билан, нутқимиз эса янги окказионализмлар бойиб борди. Неологизмларнинг салмоқли қисми эса абстракт сўзлар ҳисобига тўғри келади. Бугунги кунда инсон онгининг тез тараққий этиши билан бирга, олам ва одам ҳақидаги фикрларимиз, билимларимиз ҳам мураккаблашиб бормоқда. Тилда эса мураккаб билим ва тушунчаларимизни ифодалайдиган лексик бирликлар, жумладан, абстракт неологизмлар пайдо бўлмоқда. Мураккаблик неологизмларнинг семантик структурасида ҳам ўз ифодасини топадики, бу сўзда аксланаётган тушунчавий, ақлий, когнитив структураларнинг такомиллашганини яна бир карра исботлайди. Мустақиллик даврининг дастлабки йилларида неологизм сифати да қаралган, ҳозирги кунда эса тил луғат таркибидан мустаҳкам ўрин эгаллаган *маънавият, баркамоллик, тадбиркорлик, ишбилармонлик, мобиллик* каби абстракт сўзларнинг мураккаб семантикасига назар ташласак, мазкур сўзлар семантикасига йиғиқ пропозиция, яширин предикацияни юклаш ҳолатларини кўриш мумкин. Мисол учун, *маънавият* лексемасининг мураккаб семантикага эгалиги қуйидаги фикрда яққол кўринади: «маънавият - инсонни руҳан покланиш, қалбан улғайишга чорлайдиган, одамнинг ички дунёси, иродасини бақувват, иймон-эътиқодини бутун қиладиган, виждонини уйғотадиган беқиёс куч, унинг барча қарашларининг мезонидир» [5.19].

Ишбилармонлик лексемасининг эса семантик юки сўз бирикмасининг семантик юкидан ҳам кўпроқдир: ишнинг кўзини биладиган, кўп ишга ақли етиб уддалайдиган кишига хос хусусият, ҳатти-ҳаракат. Бу каби мураккаб семантикали абстракт сўзларнинг шаклланиши тез тараққий этаётган шиддатли замонда катта маълумотларни кичик тил бирликлари ёрдамида ифодалаш заруриятидан келиб чиқади.

Л.В.Брикотнина таъкидлаганидек, ҳар кунги ҳаётимизга бевосита кузатишдаги оламимиздан фарқли оламлар ҳақидаги ахборотларнинг кириб келиши ҳам луғат бойлигимизни абстракт сўзлар билан тўлдиради [6.63]. Техника тараққиёти даврида ойнаижаҳон, интернет орқали доимий равишда дунёнинг хоҳлаган нуқтасидан тасвирлар, маълумотлар олинмоқда, космонавтиканинг сўнгги ютуқлари асосида коинотдаги ўзлаштиришлар мунтазам равишда ахборот воситалари орқали узатилмоқда, техниканинг имкониятлари ёрдамида афсонавий ва виртуал кино, видео маҳсулотлар ҳаётимизга кириб келди. Бу маълумотларни ўзлаштириш, узоқдаги оламларни англаш эса инсондан кўпроқ абстракт мушоҳадани талаб қилади. Абстракт мушоҳада натижасида эса абстракт сўзлар шаклланади. *Онлайн, виртуал* каби абстракт сўзлар шулар жумласидандир.

Инсоният цивилизацияси нафақат фан-техника тараққиёти билан, балки маънавий баркамоллик, аҳлоқий етуклик, руҳий поклик каби категориялар билан ҳам белгиланадики, инсонларнинг маънавий комиллик сари талпинишлари натижасида мазкур категорияларни номловчи абстракт сўзлар вужудга келади: *маънавият, мафкура, қадрият, анъана, салоҳият, инсонпарварлик, бағрикенглик, барқарорлик, ақидапарастлик* каби.

Демак, тил луғат таркибининг абстракт сўзлар билан узлуксиз бойиб боришининг асосий сабаби антропоцентрик омил – инсон омили экан. Инсоният цивилизацияси жараёнида инсон тафаккурининг абстракциялашуви, жумладан, белги-хусусиятларни объектидан ажратиб идрок қила олиши, бевосита кузатишда бўлмаган ҳодиса ва моҳиятларни ҳам англай олишининг шаклланиши ва маънавий-руҳий дунёсининг камол топиши асносида тилда асбтракт сўзлар вужудга келди ва юқоридагиларнинг узлуксиз тараққиёти тил луғат таркибининг доимий равишда абстракт сўзлар ҳисобига бойиб боришини таъминлайди.

Адабиётлар:

1. Горский Д.П. Вопросы абстракции и образования понятий. - М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1961
2. Потанина О.С. Способы языковой реализации абстрактных понятий в диалектах хантийского языка. Дис. … канд. филол. наук. - Томск, 2006
3. Пылаева О.Б. Лакунарность лексико-семантического поля «природа». Автореф. дис. … канд. филол. наук.- Кемерово, 2002
4. Вежбицская А. Сопоставления культур через посредство лексики и прагматики. - М.: Языки славянскрй культуры, 2001. -С.74
5. Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008
6. Брикотнина Л.В. Специфика семантики абстрактных имен качества и ее экспликация в синтаксисе. Дис. … канд. филол. наук. - Барнаул, 2005

Тошкент давлат педагогика университети,
2012 йил 26 сентябрда қабул қилинган
(Тақризчи: проф. А.Нурмонов)